

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده الهیات و علوم اسلامی
گروه علوم قرآن و حدیث

عنوان پایان نامه:

پژوهشی در تواتر و صحت قرائات قرآن

پایان نامه:

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
در رشته: الهیات - علوم قرآن و حدیث

مؤلف

سید محمد لطیفی درزیولی

استاد راهنما

دکتر مهین شریفی اصفهانی

اسفندماه ۱۳۸۹

دانشگاه پیام نور

دانشکده الهیات و علوم اسلامی
گروه علوم قرآن و حدیث

عنوان پایان نامه:

پژوهشی در تواتر و صحت قرائات قرآن

پایان نامه:

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
در رشته: الهیات - علوم قرآن و حدیث

مؤلف

سید محمد لطیفی درزیولی

استاد راهنما

دکتر مهین شریفی اصفهانی

استاد مشاور

دکتر محمد جواد سعدی

اسفندماه ۱۳۸۹

تقدیم به:

پدر و مادر عزیزم؛

و به همه قلمبانی که در راه احیای میراث عظیم اسلامی، تلاش می نمایند.

سپاس و تشکر:

نوشتاری که پیش رو دارید، پایان نامه نگارنده در مقطع کارشناسی ارشد دانشگاه پیام نور مرکز تهران و در رشته علوم قرآن و حدیث می باشد. من باب "من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق"، بر خود فرض می دانم، از کلیه سروران و عزیزانی که با تشویق، راهنمایی و نقد خود، اینجانب را در انجام این پژوهش علمی یاری رسانده اند، تشکر و قدردانی نمایم. تلاشهای اساتید بزرگوار؛ خانم دکتر مهین شریفی به عنوان استاد راهنما و آقای دکتر محمد جواد سعدی به عنوان استاد مشاور، جای امتنان ویژه دارد.

سید محمد لطیفی

اسفندماه ۱۳۸۹

فهرست مطالب

چکیده:.....أ

کلیات تحقیق

مقدمه:.....ج
بیان مسئله:.....د
ضرورت و اهمیت بحث:.....ه
اهداف، سوالات و فرضیه ها.....ه
پیشینه تحقیق:.....و
روش تحقیق:.....ی
محدودیتها و پیشنهادات:.....ی

فصل اول: تاریخچه قراءات و سیر تحول آن در گذر زمان

۱-۱. معنای لغوی و اصطلاحی قرائت.....۲
۲-۱. سیر تدوین و تطور قراءات.....۳
۱-۲-۱. تعلیم و إقراء قرائت از ناحیه پیامبر ﷺ.....۴
۱-۲-۲. حفاظ و قراء قرآن در عهد پیامبر ﷺ.....۶
۱-۲-۳. پیدایش قراء و انتشار قرائات.....۸
۱-۲-۴. پیدایش وجوه مختلف قرائات.....۹
۱-۲-۵. تشتت قرائات عاملی برای یکنواخت سازی مصاحف.....۱۰
۱-۲-۶. ظهور دانشمندان علم قرائت.....۱۲
۱-۲-۷. تألیف کتب قرائات و نخستین مدون این فن.....۱۳
۱-۲-۸. ابن مجاهد و انتخاب قرائات هفتگانه و رواج آنها.....۱۴

فصل دوم: معیارهای صحت قرائات

۱-۲. تطور در معیارهای صحت قرائات.....۱۸
۱-۱-۲. کهنترین معیار صحت.....۱۸
۲-۱-۲. وضعیت قرائات در عصر ابن مجاهد.....۱۹
۲-۱-۳. ابن مجاهد و ضابطه قرائت ناس.....۲۰
۲-۱-۴. یک استثنا در معیار صحت نزد ابن مجاهد.....۲۱

- ۲-۱-۵. اقدامات عملی ابن مجاهد در طرح ارکان صحت ۲۳
- ۲-۱-۶. معاییر صحت یک قرائت نزد مکی بن ابی طالب ۲۳
- ۲-۱-۷. شمولیت ارکان ابن جزری ۲۳
- ۲-۱-۸. نقد دیدگاه صاحب التمهید بر ارکان ابن جزری ۲۴
- ۲-۲. ضوابط صحت قرائت: ۲۶
- ۲-۲-۱. ضابطه صحت سند ۲۷
- ۲-۲-۱-۱. روایات دال بر پیروی ائمه قرائات از پیشینیان ۲۸
- ۲-۲-۱-۲. انواع قرائات از حیث سند ۲۹
- ۲-۲-۱-۳. قرائات مقبول و مردود ۳۴
- ۲-۲-۱-۴. اطلاق اصطلاح شاذ بر قرائات ۳۵
- ۲-۲-۲. ضابطه هماهنگی با قواعد زبان عرب ۳۷
- ۲-۲-۱-۲-۱. اختلاف بر سر تبعیت از أفصح قواعد زبان عرب یا یکی از وجوه آن ۳۷
- ۲-۲-۱-۲-۲. مثالی از اختلاف نحویون و قراء در هماهنگی قرائت با عربیت ۳۹
- ۲-۲-۳. مطابقت با رسم الخط مصحف ۴۱
- ۲-۲-۱-۲-۲. علت وضع شرط موافقت با رسم الخط مصحف ۴۲

فصل سوم: رسم الخط مصحف و بررسی تأثیر آن بر پیدایش قراءات

- ۳-۱-۱. پیشینه خط میان اعراب ۴۶
- ۳-۱-۲. معنای رسم المصحف ۴۷
- ۳-۱-۳. آنچه از قواعد نگارش معمول خارج بود ۴۸
- ۳-۱-۴. موضع دانشمندان در قبال رسم الخط عثمانی ۵۱
- ۳-۱-۵. وقوع لحن در نگارش مصاحف عثمانی و آراء مخالفین ۵۴
- ۳-۱-۶. تطوّر معنایی لحن ۵۷
- ۳-۲. گلدزیهر و کتاب "مذاهب التفسیر الاسلامی" ۵۹
- ۳-۲-۱. تبدل واژگان و زیادات تفسیری عامل اختلاف قرائات! ۶۰
- ۳-۲-۲. گلدزیهر و دیدگاه او مبنی بر عاملیت کتابت در بروز قرائت ۶۲
- ۳-۲-۳. نقد و رد دیدگاه گلدزیهر ۶۲
- ۳-۳. آراء در خصوص التزام دانشمندان به رسم الخط مصحف عثمانی ۶۶
- ۳-۳-۱. دیدگاه اول: توقیفی بودن رسم الخط و مستندات آن ۶۷
- ۳-۳-۱-۱. اهتمام پیامبر ﷺ به نص قرآن ۶۷
- ۳-۳-۱-۲. فعل صحابه ۶۸
- ۳-۳-۱-۳. إجماع ۶۸
- ۳-۳-۲. دیدگاه دوم: جواز مخالفت رسم الخط عثمانی ۷۱
- ۳-۳-۳. دیدگاه سوم: محافظت خواص بر رسم الخط و روا بودن تغییر آن برای عموم ۷۲

فصل چهارم: بررسی قرائات به لحاظ دارا بودن تواتر

- ۴-۱. دیدگاه‌های مطرح در زمینه شرط صحت سند ۷۵
- ۴-۱-۱. اندیشه "شهرت" نزد ابن مجاهد ۷۷
- ۴-۱-۲. ابن الجزری و اشتراط تواتر ۷۸
- ۴-۱-۳. رأی مکی بن ابی طالب (۳۵۵-۴۳۷هـ.ق) و ابی شامه ۸۰
- ۴-۱-۴. ابن الجزری و مناقشه او با ابن حاجب بر سر تواتر قرائات ۸۳
- ۴-۱-۵. قائلان به عدم تواتر قرآن در میان فریقین ۸۴
- ۴-۱-۶. بررسی سند روایی قراء به لحاظ تواتر آن ۸۷
- ۴-۲. روایت "أحرف سبعة" و ارتباط آن با قراءات هفتگانه ۹۱
- ۴-۳. تواتر قرائات و ارتباط آن با تواتر قرآن ۹۶
- ۴-۳-۱. قرآن و قرائات ۹۷

فصل پنجم: حجیت و میزان اعتبار قرائات

- ۵-۱. مفهوم حجیت ۱۰۰
- ۵-۱-۱. اختلاف اصولیین در خصوص استدلال نمودن به قرائات ۱۰۰
- ۵-۱-۱-۱. اختلاف بر سر قرائات آحاد و شاذ ۱۰۰
- ۵-۱-۱-۲. اختلاف بر سر استدلال به قرائات متواتره در استخراج احکام شرعی: ۱۰۲
- ۵-۱-۲. أدله منکران حجیت قراءات و پاسخگویی به آنها ۱۰۴
- ۵-۱-۲-۱. إجتهد قراء و متکی نبودن قرائت بر روایت ۱۰۴
- ۵-۱-۲-۲. احتمال اشتباه قراء ۱۰۶
- ۵-۱-۲-۳. حجیت خبر واحد ۱۰۶
- ۵-۱-۲-۴. مشکل علم اجمالی ۱۰۷
- ۵-۲. حکم قرائت قرآن بر طبق قرائات قراء سبعة ۱۰۹
- ۵-۲-۱. قرائات شاذ و موقف علماء در خصوص آن ۱۰۹
- ۵-۲-۲. جواز قرائت بر طبق قرائات سبعة ۱۱۰

فصل ششم: نتیجه گیری

- نتیجه گیری ۱۱۴
- منابع و مأخذ ۱۱۸
- فهرست آیات ۱۲۵
- Abstract ۱۲۷

چکیده:

موضوع صحت و تواتر قرائات قرآن، از مباحث مطرح در حوزه علم القراءات می باشد. سیر تکوین و پیدایی دانش قرائات سابقه‌ای کهنتر از علم تفسیر و تدوین صحاح و اصول معتبر حدیثی را می‌پیماید. مدار اصلی بحث در این پایان‌نامه ضوابط پذیرش یک قرائت و نیز تواتر و میزان اعتبار و حجیت آن بوده و ضمن اشاره به مراحل پیدایش قرائات و سیر تدوین و تطوّر آن، معیارهای صحت قرائت با بحث در آراء صاحب‌نظران، سه ملاک: (۱) صحت سند (۲) موافقت با وجهی از وجوه زبان عرب (۳) موافقت احتمالی با رسم الخط عثمانی تشخیص داده شده است. سپس تأثیر کتابت در پیدایش قرائات مورد بحث قرار گرفته، و این نظر که قرائات مختلف بواسطه عاری بودن مصاحف عثمانی از اعراب و إعجام شکل گرفته، عاری از صحت می باشد. و اگر در مواردی رسم الخط غیر متکامل و ابتدایی دوره توحید مصاحف، عامل پیدایش قرائات مختلف بوده باشد، تنها زمانی آن قرائت تلقی به قبول می‌گردد که مستند به نقل از پیامبر ﷺ باشد. پذیرش این فرض که هیأت جمع عثمانی، مصاحف را عمداً عاری از نقطه و اعراب نگاشتند تا کتابت قرآن، تحمل قرائات منقول از پیامبر ﷺ را داشته باشد، ناقض آرای گلدزیهر مجاری است که بخش عمده‌ای از اختلاف قرائات را در پیکره نوشتاری مصاحف عثمانی می‌بیند. استتابة "ابن شنبوذ" و بازگشت او از رأی خود که در قرائت به نقل اعتنایی نمی‌کرد و عدم پذیرش قرائت "حماد راویه" در آیه ۱۴۴ سوره توبه، این رأی گلدزیهر را مخدوش می‌سازد. تواتر قرائات از پیامبر ﷺ ثابت نمی‌باشد، هر چند می‌توان در طبقات متأخرتر به تواتر سندی قرائات ملتزم گشت. اما اینکه برخی تواتر قرآن را اثباتگر متواتر بودن قرائات پنداشته‌اند، اثباتگر مدعا نیست و اساساً دو مقوله قرآن و قرائات از ماهیت متمایز برخوردارند. تواتر حدیث "أحرف سبعة" نیز نه صراحتاً و نه تلویحاً إشعاری بر تواتر قرائات ندارد، زیرا مراد از حروف هفتگانه، قرائات هفتگانه نمی‌باشد و منطبق دانستن این دو بر یک معنی بلا دلیل است. در پایان با اتکا به حجیت خبر واحد، اعتبار قرائات صحیح الصدور ولو آنکه در زمره اخبار آحاد باشد و احتجاج برآن در استنباط احکام شرعی و صحت قرائت قرآن و خواندن نماز با آن نتیجه داده می‌شود. ولی قرائات شاذّ نه در قرائت قرآن و نه در استنباط احکام هیچگونه مدخلیتی ندارد.

کلید واژه‌ها: قرائات قرآن، شروط صحت، تواتر، رسم الخط، مصحف، اعتبار، حجیت.

کلیات تحقیق

- مقدمه
- بیان مسئله
- ضرورت و اهمیت بحث
- اهداف، سوالات و فرضیه ها
- پیشینه تحقیق
- روش تحقیق
- محدودیتها و پیشنهادات

مقدمه:

قراءات قرآنی از ادوار مختلفی گذر کرده و ضمن مراحل گوناگونی آنها را درنوردید، و پاره‌ای از این ادوار در پاره‌ای دیگر راه یافت و در آن نفوذ کرد تا سرانجام به صورت علمی مستقل و یکی از عرصه‌های گسترده مطالعات و تحقیقات نحوی و لغوی درآمد.

در حیات و حضور خود پیامبر ﷺ نیز گاهی تفاوت دو تلفظ نزد ایشان مطرح می‌شد و حضرت یکی یا گاه هر دو را تصویب می‌کردند و حضرت رسول ﷺ برای رفع عسر و حرج و تا زمانی که قرآن همه‌گیر شود و هیچ صاحب لهجه‌ای خود را از آن یا آن را از خود بیگانه نیابد، در این باب چندان سخت نمی‌گرفت، و اختلاف تلفظها را، تا حدی که مَخِلّ معنی نبود، خطیر یا خطرناک نمی‌یافت. در زمان پیامبر ﷺ وضعیت به گونه‌ای بود که اختلاف و کشمکش جدی بر سر قراءات مطرح نبود، پیامبر ﷺ آنچه را که از جبرئیل امین دریافت می‌داشت، بر مردم عرضه می‌کرد و مردم یا آن را در سینه‌هایشان محفوظ نگاه می‌داشتند و یا آن را بر روی سنگ و چوب و پوست و برگ و استخوان می‌نوشتند. در این میان نیز کسانی بودند که به قاری مشهور بودند؛ در کتاب المغازی آمده است که در میان انصار، هفتاد مرد جوان بودند که به "قراء" موسوم بودند.

در قرنهای آغازین اسلام در هر شهر و منطقه‌ای قاری یا قاریانی وجود داشتند که مردم بر اساس قرائت آنها می‌خواندند، لکن اقبال بیشتر مردم به بعضی از آن روایتها سبب شد افرادی معدود مشهور گردند و در قرون بعد قرائت آنها متداول گردد. از قراء سبعة، عده کثیری نقل کرده‌اند، ولی قرآن‌پژوهان و قرائت‌شناسان بعدی، روایت دو تن از راویان هر قاری را که از نظر ضبط و صحت سند و طول ملازمت و آموزش نزد قاریان یا مقریان هفتگانه، دقیقتر و پذیرفتنی‌تر بوده است، را ضبط کرده‌اند. قراء مقیاسهایی برای قرائت صحیح وضع کرده‌اند، تا از طریق آن قراءات صحیح و یا متواتر را از قراءات شاذّ بازشناسانند. این مقیاسها مراحل مختلفی را پشت سر گذاشته که طی آنها طبق نیازهای علم قراءات و مناسبات مربوط به آن، تطوّر یافت. اینکه قراءات مختلف تا چه میزان با واقعیت قرآن در ارتباط بوده و در این میان کدام قرائت و با چه ضابطه‌ای بر دیگر قراءات ارجحیت یافته است، امری است که به نظر می‌رسد در کنار نزاعهای تاریخی قاریان، نحوین، متکلمان، فقها و مفسران حرکت و هویتی مخصوص به خود دارد که در این مجال بر آنیم سیر تطوّر آراء و نظرات، پیرامون ضوابط صحت را به تفصیل بررسی نماییم.

بسیاری از دانشمندان در رویارویی با کثرت روایات تلاش کرده‌اند، قرائت یک قاری خاص را به عنوان قرائت برتر برگزینند؛ اما تلاشهای آنان هرگز به قرائت واحد نینجامید، تنها ثمره آن این شد که پاره‌ای از قرائات به عنوان قرائات شاذ کنار گذاشته شود؛ و اتفاقاً نوشتار حاضر نیز در پی یافتن ضوابطی است تا قرائات صحیح را از شاذ متمایز سازد و ارجحیت دادن به یک قرائت خاص را هدف خود نمی‌داند.

رویکرد این پژوهش چنان است که در مورد هر یک از سؤالات تحقیق، اقوال و آراء صاحبان فن را از منابع معتبر و مشهور آورده و با اِمعان نظر به منقولات روایی، اسناد و روایات تاریخی و آرای که صورت اجماع دارند و با پیروی از روشهای منطقی استقرائی و قیاسی و نیز بهره‌گیری از ابزار خرد و بکار بستن دلالت‌های عقلانی، در مقام تجزیه و تحلیل آراء مطرح شده بر خواهد آمد که در نهایت زمینه ردّ و یا پذیرش فرضیات این پژوهش را نتایج حاصله رقم خواهند زد.

بیان مسئله:

"علم القرائات" از قدیمی‌ترین مباحث علوم قرآنی و مدون‌ترین آنهاست. پیوند عمیق و ناگسستنی قرائات قرآن با نصّ و حیانی قرآن، اهتمام ویژه پژوهشگران علوم قرآنی و تلاشهای گسترده آنان را در زمینه تحقیق در روایات منقول از ائمه قراءات و تألیفات و تعلیقات ارزشمند آنان را در پی داشته‌است. سیر تکوین و پیدایی قراءات سابقه‌ای کهنتر از علم تفسیر و تدوین صحاح و اصول معتبر حدیثی را می‌پیماید، چنانکه اختلاف قرائات ریشه در دوران رسالت دارد و پس از تدوین قرائات در ادوار بعد، بحث در خصوص مبانی قرائات و شرایط صحت آن معرکه آرای اندیشمندان مسلمان بوده است، بگونه‌ای که منجر به تباین آراء و اختلاف نگرشها در خصوص آن گردیده است. در این میان تواتر قرائات و ضوابط پذیرش یک قرائت از مسائل مهمی است که علمای علوم قرآنی بدان پرداخته‌اند و موافقان و مخالفان تواتر قرائات هر یک به ارائه ادله و مستندات خود در این زمینه پرداخته‌اند. این پژوهش در ابتدا ضمن اشاره به مراحل پیدایش و تدوین و تطوّر قرائات - که در واقع مقدمه ورود به بحث اصلی می‌باشد - به معیارهای صحت قرائات می‌پردازد و آراء و نظریات علمای فن را در اینخصوص به بحث می‌نشیند، سپس رابطه کتابت با قرائت را مطرح نموده و به تأثیر رسم الخط در تعدد قرائات پرداخته و مواردی چون؛ احتمال وقوع خطا در توحید مصاحف و توقیفی بودن رسم الخط عثمانی مطرح می‌گردد، بعد به تواتر قرائات می‌رسد و در ارتباط با آن مباحثی چون: تبیین رابطه قرائات با حدیث "أحرف سبعة"، ارتباط تواتر نقل قرآن با قرائات و در واقع ماهیت متمایز قرآن و قرائات بررسی می‌گردد و در نهایت حجیت و میزان اعتبار قرائات، در کنار مباحث وابسته به آن، همچون کاربرد خبر واحد و... آخرین مبحث این نوشتار خواهد بود.

ضرورت و اهمیت بحث:

اگر چه این پژوهش اساساً عهده‌دار بررسی نوع خاص قرائات قُرّاء در آیات قرآن نیست، اما پرداختن به مباحث مربوط به صحت و تواتر قرائات و اثبات سندیت قرائات می‌تواند در مطالعات زبان‌شناسی و تحقیق در خصوص لهجات زبان عربی مأخذی مستند و مرجعی مطمئن باشد.

از بُعد تئوریک اختلاف قرائات بر برداشتهای مفسرین از نص قرآن اثر داشته و منجر به استنباطهای متمایز از آیات وحیانی می‌گردد. تبیین حجیت یا عدم حجیت قرائات علاوه بر بُعد تئوریک جنبه عملی نیز دارد و در آیاتی که حیث عملی دارند (= آیات الأحکام) و فقها آنها مدار افتاء و استدلال در امور شرعی قرار داده‌اند، اهمیت موضوع برجسته‌تر می‌گردد، چرا که پایبندی به نوع خاصی از قرائات بر برداشتهای فقها از این دسته از آیات اثر گذاشته و می‌تواند به گزارشهای فقهی متمایز بینجامد.

از زاویه دیگر، بحث در قرائات قرآن می‌تواند در ردّ بر دیدگاه کسانی باشد که به علت ظنین بودن نسبت به صحت قرائات منقول و با نامیمون خواندن پدیده اختلاف قرائات، اساساً نیازی به بحث در قرائات قرآن و گزارشهای سلف در این خصوص نمی‌بینند، اما واقعیت این است که به صرف تشکیک در اصالت قرائات و منقولات قُرّاء نمی‌توان این میراث عظیم روایی را فروگذار و از حوزه بحث علمی و پژوهشهای نوین قرآنی خارج ساخت. هر چند با گسترش و رواج قرائت عاصم بن ابی النّجود کوفی در اقطار اسلامی، عملاً سایر قرائتها به تاریخ پیوسته‌اند، اما کنکاش در تواتر قرائات قرآن و بررسی آراء علماء فنّ می‌تواند بار دیگر قرائات فراموش شده قرآن را در مدار تحقیقات علمی وارد سازد.

نتایج حاصل از این پژوهش می‌تواند با تفکیک بین قرآن و قرائات قرآنی، به نفی شبهه تحریف که از رهگذر تعدد قرائات متوجه ساحت قرآن نموده‌اند یاری رساند.

از این روی با آنچه که در ضرورت مسئله گفته شد، پرداختن به قرائات و بررسی موارد مطرح در عنوان این پژوهش ضروری می‌نماید.

اهداف، سوالات و فرضیه‌ها.

هدفهای تحقیق:

هدف کلی این تحقیق بررسی تواتر و ضوابط صحت قرائات است که در قالب این هدف کلی، کوشش این نوشتار به اهداف جزئی زیر معطوف است:

- بیان شرایط صحت قرائات و پرداختن به تبیین هر یک از این شرایط.
- تشریح تأثیری که نوع رسم الخط در تعدد قرائات می‌تواند داشته باشد.

- بررسی قرائات قرآن از حیث تواتر با نقل، نقد و مناقشه در مستندات مطرح شده.
- بیان تمایز و تفاوت میان تواتر قرآن و قرائات.
- تشریح میزان اعتبار و حجیت قرائات قرآن و اعتبار آنها در استدلال احکام شرعی و خواندن نماز با هر یک از این قرائتها و ... .

سوالات اصلی تحقیق:

۱. ضوابط و معیارهای صحت یک قرائت کدامند؟
۲. رابطه قرائت با کتابت و به عبارت دیگر تأثیر رسم الخط در تعدد قرائات چگونه است؟
۳. قرائات قرآن از حیث تواتر چگونه می‌باشند؟
۴. رابطه تواتر قرائات و تواتر قرآن چگونه می‌باشد؟
۵. حجیت و میزان اعتبار قرائات چگونه می‌باشد؟

فرضیه‌ها:

۱. ضوابط صحت قرائات از این قرارند: الف) اتکای قرائت به نقل از پیامبر ب) مطابقت با رسم الخط مصحف عثمانی ج) موافقت با قواعد زبان عربی.
۲. رسم الخط یکی از عوامل تعدد قرائات است.
۳. با توجه به شروط تواتر بسیاری از قرائات فاقد شرط تواترند.
۴. تواتر قرآن لزوماً به معنای پذیرش تواتر قرائات نمی‌باشد.
۵. قرائات قرآن در حجیت همچون خبر واحدند.

پیشینه تحقیق:

پنهان نیست که شمار زیادی از دانشمندان اسلامی به ذکر مواردی چون ضوابط صحت قرائت و مسئله تواتر در قرائات پرداخته‌اند و در کتب قرائات و تفسیر به این موضوع اشاراتی رفته است. در گذشته اندیشمندانی چون؛ ابن خالویه (۳۷۰ ق) در کتاب "الحجة في القراءات السبع" ابو علی فارسی (۳۷۷ ق) در اثر خود با نام "الحجة في علل القراءات"، ابوالفتح عثمان بن الجنی (۳۹۲ ق) در دو تألیف گرانسنگ خود با عنوان "المحتسب" و "الخصائص"، ابو عمرو عثمان بن سعید دانی (متوفی: ۴۴۴ ق) در مؤلفات خود از قبیل "التیسیر في القراءات السبع" و "جامع البیان في القراءات السبع" که حاوی پانصد و اندی روایت و طریق از قراء سبعة بوده و نیز کتاب "التهدیب" که درباره اختصاصات هر یک از قراء سبعة به رشته تحریر کشیده شده و ابو زرعه عبدالرحمن بن محمد معروف به ابن زنجله (متوفی: حدود

۴۰۳ ق) در کتاب "حجّة القراءات"، و مکّی بن ابی طالب (۴۳۷ ق) در کتاب "الکشف عن وجوه قراءات السبع و عللها و حُججها" که در آن مؤلف هر وجهی از وجوه قراءات را به اصل و مأخذ آن یعنی آنگونه که در زبان عربی اصیل متداول بوده است، پیوند داده و مصادر این وجوه را ارائه می‌کند، جوانب و ابعاد مختلف قراءات قرآنی را مورد بررسی قرار داده‌اند. اما آثار متقدمین، بیشتر سند و طُرُق روایی قراءات را وجهه نظر قرار داده‌اند. در این میان کتاب "السبعة" ابن مجاهد و دو کتاب "النشر في القراءات العشر" و "مُنجدُ المُقرئين" اثر ابن الجزری مهمترین منابع در زمینه دانش قراءات به شمار می‌روند.

ابن مجاهد، ابوبکر احمد بن موسی بن عباس (۲۴۵-۳۲۴ ق)، مَقْرِي بزرگ بغداد و نخستین کسی که قراءات سبع را رسمیت بخشید. از مطالعه کتاب او "السبعة" آشکارا برمی‌آید که ابن مجاهد صرفاً یک انتقال دهنده قرائت نبوده، بلکه در جای جای اثر خویش به نقد و بررسی قراءات از حیث سند و نیز از نظر ادبی پرداخته است. در آثار تألیف شده در سده سوم قمری، قراءات هفتگانه صرفاً در عرض دیگر قرائتها مورد توجه قرار می‌گرفت و تکیه خاصی بر آنها نمی‌شد. عده‌ای از نویسندگان که پیش از ابن مجاهد دست به تألیف آثاری در زمینه قرائت زده بودند، همچون ابو عبیده قاسم بن سلام، ابوحاتم سجستانی، اسماعیل بن اسحاق قاضی و محمد بن جریر طبری حدود بیست قرائت رایج را ثبت کرده بودند (نک: ابن جزری، النشر، ۳۳/۱-۳۴، ۳۷). در واقع نخستین مؤلف شناخته شده‌ای که بنا داشت، از هر یک از شهرهای پنجگانه مدینه، مکه، کوفه، بصره و دمشق که مهد قراءات بوده‌اند، نماینده‌ای برگزیند، احمد بن جبیر انطاکی (متوفی: ۲۵۸ ق) بود که در تألیفی، قراءات پنج قاری را گرد آورد (نک: ابن جزری، همان، ۳۴/۱). کار انطاکی را می‌توان پیش درآمدی بر مطرح شدن قراءات هفتگانه به وسیله ابن مجاهد تلقی کرد، تنها ابن مجاهد در گزینش خود به قاریان کوفه توجهی خاص مبذول داشت و به جای یک تن، سه قاری را از کوفه برگزید. ابن مجاهد تمام کوشش خود را برای سد باب اجتهاد در قرائت به کار بست و حصر قراءات در هفت قرائت از سوی او زمینه بی‌اعتباری سایر قراءات را فراهم ساخت، و با تألیف کتابی مستقل و جداگانه درباره قراءات شاذه این توهم را دامن زد که تنها قرائت معتبر، قراءات قراء سبعه می‌باشد. نولدکه در تاریخ قرآن خود به این نکته اشاره می‌کند و می‌نویسد: مراجع و مصادر قراءات شاذ به مردی می‌پیوندد که سازمان قراءات مشهور را بنیاد کرد (فضلی، مقدمه‌ای بر تاریخ قراءات، ۵۵).

شمس الدین ابو الخیر محمد بن الجزری (۷۵۱-۸۳۳ ق)، شیخ القراء عصر خویش و مجدد علم قراءات بوده است. ابن جزری در زمانی پیشتاز علم قرائت گردید که این علم روی به ضعف نهاده بود، و یک رشته تصورات باطل چون؛ مُرادف دانستن قراءات سبع با "أَحْرَف سبعه" در حدیث نبوی و عدم عنایت به کتب قرائت بجز "التیسیر" و "شاطبیه"، راه تحقیق را در قرائت سد کرده بود. با توجه به کوششهای ابن جزری در ابطال این تصورات و مطرح نمودن قراءات غیرسبعه، باید او را بازگرداننده روح تحقیق به کالبد قراءات پس از مدت‌ها رکود دانست. ابن جزری با مطرح کردن کتب منسوخ قرائت،

و گردآوری محتوای آن با سبکی نو، به خصوص در دو کتاب النشر، و مُنجدُالمُقرئین، در واقع دائرةالمعارفی در علم قرائت تدوین کرد که سایه آن تا امروز بر این علم گسترده است. وی در کتاب مُنجدُالمُقرئین که به لحاظ زمان تألیف مقدم بر النشر است رأی به تواتر قرائات می‌دهد اما در النشر از این رأی خود عدول می‌کند. آثار ابن جزری به خصوص النشر در تألیفات متأخر تأثیر انکار ناپذیری داشته است، اما در النشر يك نقيصه عمده وجود داشت که محققان این فن به زودی متوجه آن شدند و آن فروگذاری ضبط قرائات غیر عشره بود. از جمله آثاری که در تکمیل کار ابن جزری تألیف شده می‌توان از "ایضاح الرموز" ابن قباقی و "لطائف الاشارات" قسطلانی که هر دو با کمتر از یک قرن فاصله و در موضوع قرائات اربعه عشر نوشته شده‌اند، نام برد. ولی باید تأکید کرد که أسوه و مأخذ عمده آنان آثار ابن جزری بوده است. النشر به لحاظ احتواء بر مباحث مطرح در زمینه قرائات و نیز ساختار مدون و اسلوب بدیع ابن الجزری در طرح موضوعات، بسیار درخور توجه است. اگرچه النشر به شرح حال روای قرائات دهگانه و طُرُق روایی آنان و برشمردن قرائات قراء در سور قرآن پرداخته، اما در آغاز کتاب شاهد طرح ضوابط صحت قرائت همراه با بررسی تواتر قرائات و بحثی مستوفی^۱ در باب معنای اُحرف سبعة هستیم.

دانشمندان متأخر و محققان جدید، ابعاد ویژه‌ای از قرائات قرآنی را مورد تحقیق و پژوهش قرار داده‌اند. کتابهای زیر را می‌توان نمونه‌ای از اینگونه تحقیقات برشمرد:

- تحقیقی با عنوان "عجازُ القراءات القرآنیة" تألیف صبری الأشوح، به زبان عربی که در سال ۱۹۹۸م انتشارات مکتبه وهبة در قاهره آن را به چاپ رسانیده است. این کتاب پژوهشی در تاریخ قراءات و تشریح رویکرهای قراء در انتخاب قرائات می‌باشد. مؤلف کتاب را در شش فصل ترتیب داده است که به ترتیب عبارتند از: القرآن و القراءات، علامات في تاريخ القراءات، مفهوم الإختیار في القراءات، أشهر المقرئین من الصحابة و التابعین، وقفة واجبة عند علوم الحديث و إتجاهات القراء الأربعة عشر. فصل اول و دوم این کتاب با مباحث مطرح در این پایان نامه سنخیت بیشتری دارند. در فصل اول نویسنده با بحث در آراء تنی چند از علمای معاصر، رأی به تفاوت دو مقوله قرآن و قراءات می‌دهد و با بحثی مستوفی^۱ آراء نصر حامد ابو زید را که در کتاب "مفهوم النص"، واژگان و متن قرائی قرآن را سر برآورده از بطن فرهنگی عرب عصر نزول دانسته و اساساً ماهیت وحیانی الفاظ و زبان قرآن را انکار کرده، به چالش می‌کشد. کتاب قائل به تواتر سندی قرائات است و به اقامه دلایل خود در این مورد می‌پردازد. فصل دوم به معاییر صحت قرائات اختصاص یافته است و تطوّر این معیارها را از زمان تألیف کتاب "السبعة" ابن مجاهد تا دوره ابن الجزری بررسی می‌کند.

- کتاب "رسمُ المصحف العثماني" به قلم دکتر عبدالفتاح اسماعیل شبلی که بسال ۱۹۹۹م از سوی انتشارات مکتبه وهبة به زیور طبع آراسته گردیده است. این کتاب از معدود کتابهایی است که قضایای مرتبط با رسمُ الخط قرآن و قرائات را بررسی کرده است. مناقشه اوهام مستشرقین و دفع شبهات آنان

درباره رسم الخط و قرائات - همچنانکه در عنوان فرعی کتاب رخ می‌نماید - وجهه همت مؤلف بوده است.

- "القراءات القرآنیة" اثری تحقیقی به قلم دکتر عبدالهادی فضلی که با ترجمه و نگارش دکتر سید محمد باقر حجّتی بسال ۱۳۶۵ هـ.ش، از سوی انتشارات اُسوه در تهران به چاپ رسیده است. فضلی ادوار قرائات و سیر تطوّر آن را بطور مبسوط در فصل آغازین کتاب خود می‌آورد و شانزده مرحله را در سیر تاریخی قرائات به تصویر می‌کشد. در این کتاب، مؤلف نفیاً و یا اثباتاً نظر خود را در مورد تواتر قرائات ابراز نمی‌دارد و تنها به ارائه آراء صاحبان فن بسنده می‌کند. و اینکه آیا در مسئله صحت سند، شهرت و یا استفاضه و یا تواتر، کدامیک ضرورت دارد؟ پاسخی ارائه نمی‌دهد و این پرسش را مورد اختلافی علماء در طی عصور قلمداد می‌کند. اما مترجم کتاب که خود صاحب کتابی در تاریخ قرآن با عنوان "پژوهشی در تاریخ قرآن کریم" می‌باشد، به عدم تواتر قرائات قرآن کریم معتقد است و این اعتقاد همسو با نتیجه این پایان نامه در ارتباط با بحث تواتر قرائات می‌باشد. فضلی اجتهادی بودن قرائات را مردود دانسته و به نقد دیدگاه قائلین به اجتهادی بودن قرائات پرداخته و با نقد نظریه ابراهیم ابیاری در این خصوص آن را نظریه‌ای نادرست معرفی می‌کند و به اختیار قراء در قرائات رأی می‌دهد. او اختیار در قرائت را عبارت از حرف و وجهی می‌داند که قاری آن را از میان آنچه برای او روایت شده، اختیار و انتخاب می‌کند و برای گزینش آن، اجتهاد و مساعی خود را به کار می‌گیرد. کتاب در بحث عوامل اختلاف قرائت به سختی به نظریه گلدزیهر - که عاری بودن مصاحف امام از نقطه و اعراب را عامل بروز قرائات می‌داند - می‌تازد و با ارائه مستندات چند آنرا عاری از صحت عنوان می‌کند.

- کتاب "القراءات القرآنیة"، تألیف؛ عبدالعال سالم مکرّم، از مهمترین و جدیدترین کتابهایی است که در زمینه تاریخ قرائات به نگارش درآمده است و از سوی مؤسسه الرسالة بیروت در ۱۴۱۷ ق به طبع رسیده است.

- کتابی با عنوان "القراءات و اثرها في التفسیر و الأحکام" تألیف؛ محمد بن عمر بن سالم، که بیان تأثیر قرائات مختلف قرآن در تفسیر و فقه قرآن هدف و مقصود از تألیف این کتاب است و از سوی دارالهجرة ریاض بسال ۱۹۹۶ م به چاپ رسیده است.

بررسی درپیشینه تحقیق نشان می‌دهد، در میان تحقیقات و کتابهایی که به زبان فارسی نگاشته شده‌اند، تنها تحقیقی که رأساً و بصورت مشخص به تواتر قرائات پرداخته باشد و نگارنده بر آن وقوف یافته، مقاله‌ای است تحت عنوان "تحقیقی پیرامون تواتر قرائات قرآن کریم" به قلم خانم مهین شریفی در فصلنامه بینات، اما برخی از پایان‌نامه‌هایی که در ارتباط با موضوع این پژوهش در دانشگاه‌های ایران دفاع شده‌اند از این قرارند: قراء سبعة و گزارش و بررسی قرائات ایشان، قرائات قرآنی، تحلیل

قراءات صحابه، منشاء اختلاف قراءات در قرآن، نقد و بررسی ملاکهای گزینش قراءات قرآن (اختیار القراءه)، بررسی قراءات سبع و... .

روش تحقیق:

روش اجرا: با توجه به ماهیت تحقیق در رشته‌های نظری، روش تحقیق متناسب با زمینه پژوهشی این نوشتار، روش کتابخانه‌ای است، اما در راستای دسترسی سریع و بهینه به منابع اطلاعاتی جدید از اینترنت و نرم افزارهای تدوین شده در مباحث تحقیقی به فراخور موضوع سود جسته شده است.

روش گردآوری: از آنجا که در تحقیقات کتابخانه‌ای، اساس تحقیق بر مطالعه نسخه‌های متعدد کتب و مجلات و فرهنگ‌های واژگان و دائرة المعارف‌های تدوین شده استوار است، از این روی در این پژوهش برای جمع‌آوری اطلاعات، از فیش‌برداری بر اساس عناوین اصلی و فرعی بهره گرفته شده است.

روش تجزیه و تحلیل اطلاعات: در تحقیقات کتابخانه‌ای، اطلاعات جمع‌آوری شده، معمولاً ناظر بر بُعد نظری و تئوریک مباحث مورد پژوهش است که در قالب نظریات و ایده‌های مؤلفان و محققان منابع مورد استناد می‌باشد. از این روی این پژوهش پس از آوردن نظرات و استنادات مختلف، با جمع‌بندی آراء ابراز شده و یکسان‌سازی فیشهای جمع‌آوری شده در رابطه با موضوعات اصلی و فرعی، با اتکا به ابزار خرد و عقلانیّت، و با بهره‌گیری از روشهای منطقی قیاس و استقراء، و توجه به آرای که صورت اجماع دارند و نیز با ایمان نظر به منقولات روایی و حدیثی، به تجزیه و تحلیل اطلاعات می‌پردازد.

محدودیتها و پیشنهادات:

بررسی سند روایی قراءات، به دلیل کثرت رجال و روّات، امر تحقیق و توثیق اسناد را صعب می‌نماید، اگرچه در کتب تراجم و طبقات می‌توان، شرح حال بسیاری از رجال سندی را یافت، اما مشکل این است که در کتب تراجم و رجال کمتر شاهد جرح و تعدیل مؤلفان اینگونه کتب نسبت به رجال قراءات هستیم و این امر حکم در مورد اسانید و طُرُق قراءات را مشکل می‌نماید، بنابراین بعضی طُرُق روایی را بدون اظهار نظر صریح سندی باید رها کرد و این به دلیل عدم شناخت نسبت به حال رجال و در مواردی عدم قطعیت اتصال اسانید به آنها است.

محدودیت دیگری که عرصه را بر پژوهشگران وادی قرائات تنگ می‌کند، در دسترس نبودن متون اولیه و کهن قرائات است. به عنوان مثال؛ پاسخ به این سؤال که آیا مصاحف عثمانی اُحرفُ سبعه‌ای را که پیامبر ﷺ رخصت آن را جهت تسهیل و تیسیر داده بود دربرداشته است یا خیر؟ بدین دلیل که امروزه نشانی از مصاحف آن دوره در دست نیست و جز از طریق روایات و گزارشات تاریخی دسترسی به متن آن مصاحف ممکن نیست، مشکل می‌نماید. و از آنجا که در کُلِّ بحث قرائات صبغه‌ای تاریخی دارد و ریشه‌های اصلی آن را در دوران رسالت باید جست، و از اسناد و مصاحف مکتوب آن دوره جز از لابه‌لای کُتب قرائات و گزارشهای صاحبان این کتب، اثری در دست نیست، بنابراین مُحقق در این موارد باید به گزارشات موجود استناد جوید نه به متون اصلی قرائات.

از موارد دیگری که امر را بر محقق مشکل می‌ساخت این بود که بسیاری از کُتب نگاشته شده در مورد قرائات، در ایران کمیاب و بعضاً نایاب هستند، ضمن آنکه غالب قریب به اتفاق آنها به زبان عربی تألیف شده‌اند. از طرفی کتاب‌های تألیف شده (یا ترجمه شده) به زبان فارسی نیز بسیار اندک و انگشت شمارند.

به محققان آینده پیشنهاد می‌شود که به محدودیتهای فراروی این تحقیق توجه نمایند. در فرایند تحقیق سؤالی برایم پیش آمد اما چون در قالب عنوان این پایان‌نامه نمی‌گنجد آن را در زمره سؤالات تحقیق خود نیاوردم، لذا از محققان آینده کسانی که تمایل داشته باشند می‌توانند آن را در ضمن سؤالات تحقیقی خود مطرح کنند. سؤال این است: آیا نوع قرائات صحابه‌ای که در زمان یکسان‌سازی مصاحف همراه مصاحف نگارش شده به سرزمینهای اسلامی گسیل داشته شدند و نیز اختلاف آن نُسخ با یکدیگر در پدید آمدن اختلاف قرائات مؤثر بوده است؟

فصل اوّل:

تاریخچهٔ قراءات و سیر تحول آن در گذر زمان